

Twierdza Kraków a Forteczne Parki Kulturowe – szanse i zagrożenia

Elżbieta Stach

Krakow Fortress
and Fortress
Cultural Parks –
Opportunities
and Threats

Słowa kluczowe: Twierdza Kraków, Forteczny Park Kulturowy, turystyka, krajobraz warowny

Wprowadzenie

W ostatnich latach w Polsce coraz więcej uwagi poświęca się zabytkom architektury obronnej – zarówno w kontekście ich ochrony, jak i konieczności adaptacji do współczesnych funkcji. Zabytki te zostały zauważone i docenione głównie przez środowisko naukowe, co zaowocowało wieloma krajowymi i międzynarodowymi konferencjami naukowymi oraz licznymi publikacjami.

W dotychczasowej literaturze naukowej dotyczącej fortyfikacji dużo uwagi poświęca się konieczności zachowania tego typu zabytków i ich ochronie [Gruszecki 1995, Klupcz 2004, Potyrała 2011]. Wskazuje się także, że szansą na ich ocalenie jest odpowiednie zagospodarowanie do celów turystycznych i rekreacyjnych [Chylińska 2006, Janczykowski 2002, Mołski 2008, Potyrała 2008, Różańska, Kaczyńska 2011]. Zainteresowanie obiektami obronnymi przyczyniło się do rozwoju nowej formy turystyki – militarnej turystyki kulturowej, niekiedy też zwanej turystyką forteczną, której problematyka coraz częściej poruszana jest w pracach naukowych [Gołębowski 2006, Poczta 2008].

Twierdza Kraków, pomimo wielu założeń i planów, do dzisiaj

nie doczekała się kompleksowej ochrony. Badania jednoznacznie wskazują, że na jej terenach postępuje proces degradacji i dewastacji cennych krajobrazowo walorów przyrodniczych i kulturowych. Dlatego też w pełni zasadne i celowe jest jak najszybsze wprowadzenie obszarowej ochrony zabytków poprzez utworzenie parków kulturowych.

Zakres i cel opracowania

Zakresem niniejszego opracowania zostały objęte fortyfikacje położone na złożonym z dwóch odcinków (północnym i południowym) Szlaku Twierdzy Kraków, a także obiekty forteczne znajdujące się na nieoznakowanej trasie turystycznej, łączącej oba odcinki. Zarówno obiekty te (łącznie 47 fortów i reliktyw), jak i tereny, na których się znajdują, mają wysokie walory przyrodnicze, antropogeniczne i historyczne, co pozwala zaliczyć je do wspólnego dobra wpisującego się w zakres dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

Celem niniejszej pracy jest analiza stanu obiektów i najbliższego otoczenia Twierdzy oraz spojrzenie na nią zarówno od strony ochrony prawnej, własnościowej, jak i jej obecnego zagospodarowania. Brak jakichkolwiek działań ochronnych, niewłaściwa polityka władz lokalnych, chaotyczna urbanizacja, jak również niekontrolowany ruch tury-

Key words: Krakow Fortress, Fortress Cultural Park, tourism, historic fortified landscape

Introduction

In recent years in Poland, increasingly more attention has been paid to historic defensive architecture, both in terms of preserving it and the necessity of adapting it to modern uses. These sites have been studied and appreciated mainly by the scientific community, as seen by the many national and international scientific conferences and numerous publications.

Much attention has been paid in scientific literature to the need for preserving and protecting these historic fortifications [Gruszecki 1995, Klupsz 2004, Potyrała 2011]. Appropriate development for tourism and recreational purposes has been given as a possible opportunity to save these sites [Chylińska 2006, Janczykowski 2002, Mołski 2008, Potyrała 2008, Różańska, Kaczyńska 2011]. Interest in historic defensive sites has contributed to the development of a new form of tourism – military cultural tourism, sometimes also called fortress tourism, which is more frequently being addressed in scientific studies [Gołembski 2006, Poczta 2008].

The Krakow Fortress, despite several past initiatives and plans, has not been included in any comprehensive preservation plan. Studies have

clearly shown that the processes of deterioration and degradation of the landscape and precious natural and cultural resources is taking place. Therefore, the rapid implementation of a conservation program through the creation of cultural heritage parks is fully justified and appropriate.

Scope and objectives

The subject of this paper is the group of fortifications located in two areas, the northern and southern parts of the Krakow Fortress Trail, as well as the historic fortified landscape located on the unmarked hiking trail which connects the two sections. Both these areas, comprising a total of 47 forts and relics, as well as the landscape, have high natural, cultural and historical value, which means they should be considered part of Poland's cultural and natural heritage and preserved for the common good.

The purpose of this paper is to review the condition of the sites and immediate surroundings of the Krakow Fortress and analyze the situation from the point of view of legal protection, ownership, and current use. Irreversible changes to the landscape can result from the lack of legal protection, inappropriate development policies by local governing bodies, haphazard urban development, or tourism and recreation that is unplanned or burdensome to the natural environment. It is, therefore, imperative that legal protection be

granted to the former defensive areas of the Fortress. This would enable comprehensive and effective management of these areas for the benefit of society.

Fortress cultural parks

Historic fortified landscapes consist of both defensive structures and the shape and land cover of the area around them [Bogdanowski 1996]. Due to high natural, cultural and landscape value, these areas may be subject to legal protection. In a 2003 Act on the protection and conservation of historic monuments, Polish law allows for the preservation of the cultural landscape through the establishment of a cultural park [Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. ...]. According to the definition adopted in the Act, the cultural landscape *is an area historically shaped by human activity, containing products of civilization and natural elements*. The Act also specified that a cultural park can be created to protect and preserve distinctive landscapes with historic sites that embody local architectural and cultural traditions.

In 2005, guidelines were published that are still in use today by local governments, preservation planners and provincial conservators on the *Rules for the establishment of a Cultural Park, management and preparation of a preservation plan*. Procedures are explained for creating cultural parks and developing and

styczny i uciążliwa dla środowiska przyrodniczego rekreacja mogą prowadzić do nieodwracalnych zmian w krajobrazie. Dlatego też szczególnego znaczenia nabiera ochrona prawna obszarów pofortecznych Twierdzy, która umożliwiłaby kompleksowe i racjonalne zagospodarowanie tych terenów z pożytkiem dla społeczeństwa.

Forteczne parki kulturowe

Krajobraz warowny, na który składają się zarówno dzieła obronne, jak i ukształtowanie i pokrycie terenu wokół nich [Bogdanowski 1996], ze względu na wysokie wartości przyrodnicze, kulturowe i krajobrazowe może zostać objęty prawną formą ochrony. Polskie prawodawstwo w myśl ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przewiduje ochronę krajobrazu kulturowego poprzez powołanie parku kulturowego [Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. ...]. Zgodnie z definicją w niej przyjętą krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. W ustawie określono także, że w celu ochrony oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej może zostać powołany park kulturowy.

W 2005 r. zostały opracowane Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony, które do dziś służą jako poradnik dla władz samorządowych, autorów planów ochrony i wojewódzkich konserwatorów zabytków. Wyjaśniają one procedury tworzenia parków kulturowych, zasady opracowywania i wdrażania planu ochrony oraz omawiają kwestie zarządzania nimi i funkcjonowania jako lokalnej i regionalnej atrakcji turystycznej [Myczkowski i in. 2005].

Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Polsce znajdują się 24 parki kulturowe (stan na 31.10.2012), z czego 3 z nich to forteczne parki kulturowe utworzone do ochrony krajobrazu warownego. Są to:

- Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze,
- Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka,
- Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”.

W granicach istniejących obecnie fortecznych parków kulturowych znajdują się twierdze i związana z nimi bezcenna zieleń forteczna, a także inne zabytkowe budowle powiązane z historią danego miejsca, takie jak obiekty sakralne czy kamienice, które stanowią dodatkowy walor w krajobrazie danego obszaru. Funkcjonowanie tych trzech fortecznych parków kulturowych opiera się w głównej mierze na udostępnianiu ich turystom przy jednoczesnym wykonywaniu prac konserwatorskich

i rekultywacji terenu. Tempo prac renowacyjnych w poszczególnych obiektach jest różne, co wynika głównie z działań zarządców oraz możliwości finansowych. Parki te od początku ich powstania funkcjonują przede wszystkim jako atrakcje turystyczne, choć są też dla siebie konkurencją (zwłaszcza Srebrna Góra i Kłodzko). Dlatego też chcąc przyciągnąć turystów, wprowadzają nowatorskie formy udostępniania i poszerzają ofertę dla zwiedzających.

Historia Twierdzy Kraków

Historia Twierdzy Kraków rozpoczyna się pod koniec XIX wieku, w chwili gdy miasto znalazło się w granicach jednego z ówczesnych zaborców – Cesarstwa Austriackiego. Oficjalna decyzja nowych władz o konieczności zabezpieczenia miasta przed nieprzyjacielem zapadła 12 kwietnia 1850 r. [Janczykowski 2002]. Tym samym rozpoczęto intensywny proces przekształcania Krakowa w twierdzę – w jeden z najpotężniejszych w Europie i zarazem największy w Polsce zespół obronny.

Wybudowane obiekty zlokalizowane były na trzech wytyczonych wcześniej okręgach. Przez cały okres budowy Twierdzy forty uzupełniano o nowe elementy obronne, których zadaniem było wzajemne wspieranie się podczas ewentualnego ataku. Postanowiono wówczas utworzyć

implementing a preservation plan. The guidelines also discuss issues of operating and managing local and regional tourist attractions [Myczkowski et al. 2005].

According to the National Institute of Heritage in Poland there are 24 cultural parks (as of October 31, 2012), three of which are fortress cultural parks created to preserve historic fortified landscapes. They are:

- the Fortress Cultural Park in Silver Mountain,
- the Fortress Cultural Park of the Kłodzko Fortress,
- the Cultural Park of City Fortifications in the "Gdańsk Fortress".

Inside the boundaries of these fortress cultural parks, there are fortresses, accompanying areas of greenery that are of exceptional value and other historic buildings associated with the history of the site, such as religious buildings or residential dwellings, all of which are the unique assets of the landscape in a particular area. The function of the three fortress cultural parks is primarily based on making them available to tourists, while at the same time carrying out maintenance work and land reclamation. The pace of the renovation work at each site is different, depending on available organizational and financial capabilities. Since they were opened, these parks have operated mainly as tourist attractions. They do to some extent compete with each other, especially Silver Mountain and Kłodzko, in attracting tourists, therefore, they seek to introduce in-

novative forms of access and to widen the range of attractions for visitors.

History of the Krakow Fortress

The history of the Krakow Fortress begins at the end of the nineteenth century, at a time when the city came under the occupation of the Austrian Empire, one of the three occupying powers in Poland. An official decision was made by the new government on April 12, 1850 on the need for protecting the city from enemy attack [Janczykowski 2002]. Thus began an intense process of the transformation of Krakow into a fortress – one of the most powerful in Europe and at the same time the largest defensive complex in Poland.

The fortifications were located in three previously designated areas. During the entire construction period, the forts were manned with fresh troops who were to support each other in case of attack. It was then decided to create groups of fortresses consisting of one main fort, several smaller forts and ramparts [Brzoskwina, Wielgus 1991, Wojtycza 2012]. This created eight autonomous defensive units.

The last investment made as part of the Krakow Fortress was an airfield which was built in 1916-1917. Barracks for air service men were built along with an entire architectural complex with a palatial layout and modernist garden, referred to as

the famous Garden of the Aviators [Łukasik, Turowicz 2001].

The legacy of the Austrian Fortress left not only the forts behind, but also the ramparts, barracks, specially placed military roads and even bridges. The sites were located in the hills to provide the best defensive positions, and were then masked with greenery. Today, the historic buildings represent various types of architecture, from the red brick bastions to the reinforced concrete and artillery facilities. The fortress also stimulated the development of the nineteenth century city of Krakow. A new transportation system was established in the city, along with open spaces of greenery which were given the benefit of the latest theories in urban gardening by Ebenezer Howard [Bogdanowski 1983].

Current state of the Krakow Fortress

As of July 2013, out of the 47 historic sites on the trail and tourist route – 31 have been entered onto a registry of heritage sites [Zespoły... 2013], however, the sites are registered mostly as individual locations. One exception is the Tonie Fort, which due to the well-preserved fortified facilities and network of military roads and lush camouflage greenery was registered as a cultural landscape. A second example is the Kościuszkowski Fort, together with the Kościuszkowski Mound and the Chapel of

tw. grupy forteczne składające się z jednego fortu głównego, kilku fortów mniejszych i szańców [Brzoskwina, Wielgus 1991, Wojtycza 2012]. W ten sposób powstało osiem autonomicznych sektorów obronnych.

Ostatnią inwestycją dokonaną w ramach rozbudowy Twierdzy Kraków było wybudowane w latach 1916–1917 lotnisko. Na jego potrzeby powstały reprezentacyjne, kompanijne koszary lotnicze, a cały zespół architektoniczny, o pałacowym układzie i modernistycznej kompozycji ogrodowej, nawiązywał do sławnego Ogrodu dla Lotników [Łukasik, Turowicz 2001].

Historia austriackiej Twierdzy pozostawiła po sobie nie tylko forty, lecz także szańce, zespoły koszarowe, drogi rokadowe, a nawet mosty. W celu skuteczniejszej obrony w większości zlokalizowane były na wzgórzach, a następnie maskowane zielenią. Dziś reprezentują one różnorodność szkół architektonicznych, od czerwonoceglastych fortów redutowych po betonowe forty pancerne i artyleryjskie. Twierdza stała się

także jednym z czynników miastotwórczych XIX-wiecznego Krakowa, stworzyła nowy układ komunikacyjny w mieście, a także otwarte zielone przestrzenie, którymi zachwycał się twórca teorii miast ogrodów Ebenezer Howard [Bogdanowski 1983].

Stan obecny Twierdzy Kraków

Według stanu z lipca 2013 r. spośród wszystkich 47 obiektów położonych na szlaku i na trasie turystycznej – 31 zostało wpisanych do rejestru zabytków [Zespoły... 2013]. W rejestrze widnieją one w większości jako pojedyncze obiekty. Jednym z wyjątków jest fort Tonie, który ze względu na dobrze zachowane zaplecze obronne i sieć dróg rokadowych z bujnie porośniętą zielenią maskującą wpisany jest jako zespół krajobrazu kulturowego. Drugim jest fort Kościuszko, który wraz z Kopcem Kościuszko i kaplicą błogosławionej Bronisławy wspólnie widnieją w ewidencji jako zespół obiektów.

Oprócz fortów wpisane są także inne obiekty Twierdzy Kraków, takie jak dawne stanowisko dowodzenia Twierdzy, gdzie obecnie mieści się Muzeum Armii Krajowej, a także Diabelski Most (ryc. 1), zabytkowy wiadukt drogowy wybudowany na potrzeby bezkolizyjnego skrzyżowania drogi rokadowej i dojazdowej do pobliskiego fortu.

Obecnie Gmina Kraków jest właścicielem dziewiętnastu z nich, trzynaście stanowi własność Skarbu Państwa, cztery należą do Agencji Mienia Wojskowego. Jeden z fortów – fort Mogiła – ma trudności z uregulowaniem stanu prawnego, ponieważ sam obiekt należy do Skarbu Państwa, zaś działka, na której się znajduje, jest własnością ArcelorMittal Poland (dawna Huta im. T. Sendzimira). Pozostałe dziesięć fortów znajduje się w rękach prywatnych osób i instytucji.

Analiza zagospodarowania obiektów na Szlaku Twierdzy Kraków

Na potrzeby opracowania Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa została przeprowadzona inwentaryzacja zasobu kulturowego, która wykazała 184 obiekty różnego rodzaju związane z Twierdzą [Studium... 2003]. Najważniejsze obiekty fortyfikacyjne

Ryc. 1. Diabelski Most – odrestaurowany element dawnej infrastruktury komunikacyjnej Twierdzy Kraków

Fig. 1. Devil's Bridge – restored part of the old transportation infrastructure of the Krakow Fortress

the Blessed Bronislava, which jointly appear in the records as a complex of sites. Apart from the forts, the records also include other structures from the Krakow Fortress, such as the old command post, which now houses the Home Army Museum and the Devil's Bridge (Fig. 1), a historic viaduct built for collision-free crossing of the frontline military road and the road leading to the fort.

Currently, the municipality of Krakow owns nineteen of the sites, thirteen belong to the State Treasury, and four belong to the Military Property Agency. One property, the Mogila Fort, is involved in difficulties regarding its legal status, because the building itself belongs to the Treasury, but the plot on which it is located is owned by ArcelorMittal Poland, formerly the T. Sendzimir Ironworks. The remaining ten forts are in the hands of private individuals and institutions.

Management of the sites on the Krakow Fortress Trail

A cultural resource inventory was taken in preparing the *Study of Conditions and Directions of Spatial Development of the City of Krakow*, showing 184 sites of various types associated with the Fortress [Stadium... 2003]. The main fortifications were included in the historic sites on the two walking-biking trails around the Krakow Fortress. The Fortress trail

Ryc. 2. Fort Skala – obecnie Obserwatorium Astronomiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego
Fig. 2. Fort Skala – now the Astronomical Observatory of the Jagiellonian University

Ryc. 3. Fort Kleparz, na zdjęciu kaponiera środkowa zaadaptowana na klub muzyczny
Fig. 3. Fort Kleparz, the middle caponier was turned into a music club

zostały objęte dwuczęściowym pieszo-rowerowym Szlakiem Twierdzy Kraków. Szlak ten został utworzony w 1999 r. i liczy około 110 km. Na nim i na nieoznakowanej trasie, łączącej dwa odcinki szlaku, znajdują się 33 dobrze zachowane forty i 14 reliktywów.

Ze wszystkich najlepiej zachowanych fortów prawie połowa (czternaście) została zagospodarowanych. Spośród nich dwa wykorzystywane są do celów edukacyjnych: fort Kosocice OST i fort Skąła (ryc. 2), pięć przeznaczono na cele gospodarcze: Bronowice, Kosocice WEST, Luneta Warszawska, Węgrzce oraz Winnica, natomiast siedem fortów zaadaptowano na potrzeby turystyczne i rekreacyjne mieszkańców: Grębałów, Kleparz (ryc. 3), Kościuszkowice, Łysa Góra, Olszanica i Zielonki – z czego część pomieszczeń fortów Kleparz i Kościuszkowice pełni także inne funkcje.

W wielu obiektach fortecznych istnieje konieczność wykonania natychmiastowych prac remontowych. Jednym z nich jest, znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie Wisły i bujnie porośnięty starodrzewem dawnej zieleni maskującej, fort Łasówka (ryc. 4). Po II wojnie światowej pełnił rolę magazynu, a w latach 60. został przekształcony na obiekt przemysłowy. Dokonano wówczas nieodwracalnych zmian w kubaturze i wyglądzie. Od wielu lat nie jest już użytkowany i ulega powolnemu niszczeniu.

Spośród obiektów położonych na Szlaku Twierdzy Kraków w bardzo złym stanie znajdują się także forty Bibice, Borek, Łapianka, Mistrzejowice, Mogiła, Mydlniki i Skotniki Południe. Pomimo tego że są one bardzo zniszczone, istnieje jeszcze szansa na ich odrestaurowanie i zaadaptowanie do współczesnych celów. Najlepszym tego przykładem jest niewielki, lecz bardzo zniszczony pancerny fort Łapianka. W obiekcie tym planuje się utworzyć Muzeum Ruchu Harcerskiego. Na realizację tych planów Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa i Gmina Kraków przeznaczyli już pierwsze środki finansowe. Miasto zamierza też ogłosić kolejny konkurs na wykonanie projektu architektonicznego dla artyleryjskiego fortu Borek, który mógłby w przyszłości pełnić funkcję osiedlowego domu kultury [Społeczny...].

Brak miejscowych planów zagospodarowania oraz w wielu przypadkach brak środków finansowych w budżecie miasta pozwalających na wykup terenów pofortecznych z rąk Agencji Mienia Wojskowego powodują nieodwracalne straty w krajobrazie warownym. Przykładem może być zabudowane osiedlem domków jednorodzinnych przedpole fortu Łysa Góra (ryc. 5). Wraz z jego zabudową zniekształcony został krajobraz, który niegdyś umożliwiał wgląd w rozległą panoramę miasta.

W aspekcie tym niepokojący jest fakt ogłoszenia kolejnego przetargu na sprzedaż terenu fortu Bronowice z przeznaczeniem na

inwestycję mieszkaniową. Sam fort jest jednym z najlepiej zachowanych w Krakowie (ryc. 6). Bez szybkich decyzji i działań władz miasta oraz bez odpowiednich przepisów prawnych może podzielić los Łysej Góry, stając się elementem zamkniętego osiedla.

Archiwalne plany ochrony Twierdzy Kraków

Pierwszym pomysłodawcą wykorzystania terenów pofortecznych był krakowski architekt Zygmunt Novak. W 1954 r. wystąpił z inicjatywą wykorzystania tych obszarów, widząc w nich miejsca do codziennego wypoczynku mieszkańców miasta [Bogdanowski 1983]. Wkrótce po tym powstał pierwszy projekt, który zakładał utworzenie pasa zieleni wokół miasta i połączenie go alejami z fortami-parkami. Plan ten, opracowany pod kierunkiem Anny Ptaszyckiej, znalazł się także w planie ogólnym miasta, jednak ustąpił działaniom priorytetowym, za które wówczas uważano rozwój przemysłu i komunikacji [Bogdanowski 1979, Środulska-Wielgus, Wielgus 2004].

Kolejnym etapem ratowania obszarów pofortecznych był projekt Janusza Bogdanowskiego. Po przeprowadzonej przez jego zespół inwentaryzacji i waloryzacji zasobu fortecznego opracował on tzw. promienisto-koncentryczny układ zieleni w mieście i na jego obrze-

Ryc. 4. Fort Lasówka – jeden z najbardziej zniszczonych fortów Twierdzy Kraków

Fig. 4. Fort Lasówka – one of the most destroyed forts of the old Krakow Fortress

was created in 1999 and is about 110 km long. It encompasses 33 well-preserved forts and 14 sites with relics, connected by the two parts of the trail and an unmarked section of road.

Out of the best-preserved forts, almost half (fourteen) have been developed for use. Two of these serve educational purposes: the Kosocice OST Fort and Skała Fort (Fig. 2); five were developed for commercial purposes: Bronowice, Kosocice WEST, Luneta Warszawska, Węgrzce and Winnica; and seven forts were adapted for tourist and recreational purposes: Grębałów, Kleparz (Fig. 3), Kościuszek, Krzesławice, Łysa Góra, Olszanica and Zielonki. Some of the rooms at the Kleparz and Kosciuszek Forts also perform other functions.

At many fortress sites, urgent repair work is needed. One site is located in the immediate vicinity of the Vistula River and is thickly covered by the old trees that were part of the former camouflage greenery, Lasówka Fort (Fig. 4). After World War II, the building served as a stor-

age facility, and in the 1960's it was converted into an industrial facility. At that time, irreversible changes in the structure and appearance were made. The building has not been used for many years and is slowly deteriorating.

Some of the other buildings on the sites of the Krakow Fortress Trail are in very poor condition, such as: Bibice, Borek, Łapianka, Mistrzejowice, Mogiła, Mydlniki and Skotniki Południe. Even though they are in a great state of disrepair, they could still be restored and adapted for modern functions. The best example

of this is the small, but severely damaged, armored Fort Łapianka, which will be made into a museum on the history of scouting. The first funds have already been allocated by the Social Committee for the Restoration of Monuments in Krakow and the Municipality of Krakow. The City of Krakow is also planning to announce an architectural competition for the best new design for the artillery at Fort Borek, which in future could serve as a local culture center [Społeczny...].

The absence of local development plans and in many cases the lack of funds in the city budget for the purchase of former fortress areas from the Military Property Agency, has led to the major and irreversible loss of historic landscapes. One example of this can be seen in the detached housing estate built on the former grounds of the Łysa Góra Fort (Fig. 5). The landscape that once provided a wide panoramic view of the city has been lost.

A subsequent unsettling development is the announcement of the

Ryc. 5. Fort Łysa Góra, którego otoczenie zostało zabudowane osiedlem domków jednorodzinnych

Fig. 5. Fort Łysa Góra, the surrounding area has been built into a new detached housing estate

żach. Projekt ten zakładał utworzenie czterech parków krajobrazowych, którym nadano nazwy: Kleparski Park Krajobrazowy, Wiślany Park Krajobrazowy, Podgórski Park Krajobrazowy i Wolski Park Krajobrazowy [Bogdanowski 1979]. Drogi rokado-we miały zapewniać dostęp do tych parków z różnych dzielnic Krakowa. Każdy z nich miał prezentować różne rodzaje zieleni, od zieleni śródmiej-skiej w centrum po zielen otwartego krajobrazu na obrzeżach miasta. Niestety, pomysł ten również nie został zrealizowany, a brak jakiejkolwiek ochrony spowodował silną antropopresję na bezcennych krajobrazowo terenach pofortecznych.

Forteczne Parki Kulturowe – planowany kierunek ochrony Twierdzy Kraków

Nadzieję na prawną ochronę Twierdzy daje przyjęta w 2003 r. Uchwała Rady Miasta Krakowa w sprawie Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego. Dokument ten zakłada utworzenie dziewięciu parków kulturowych, w tym ośmiu związanych z krajobrazem warownym Twierdzy: Wzgórze Świętej Bronisławy, Lotnisko, Krzemionki Podgórskie, Rajska-Kosocice, Skotniki-Bodzów, Skala, Mydlniki-Tonie, Fort Dłubnia.

Obecnie na terenie Błóń Rakowickich – dawnego miejsca stacjonowania balonów obserwacyjnych armii austro-węgierskiej – realizowany jest projekt utworzenia parku kulturowego Lotnisko. Obszar ten, zwany Rakowickim polem wzlotów, stanowił niegdyś pierwsze lotnisko niepodległej Polski [Środulska-Wielgus, Wielgus 2008a]. W latach 60. powstało tu funkcjonujące do dziś Muzeum Lotnictwa. Na obszarze tym, w ramach Lotniczego Parku Kulturowego, planowane jest utworzenie sześciu ogrodów tematycznych o nazwach: Góra Czterech Wiatrów, Forteczne lotnisko 1914, Baza asów przestworzy 1917, Lotnisko II Rzeczypospolitej 1936, Polski manewr lotniskowy 1939 i Lotnisko 1944 [Środulska-Wielgus, Wielgus 2008b]. Po zakończeniu wszystkich prac Lotniczy Park Kulturowy stanowić będzie przykład atrakcji udostępnianej jako autentyczny krajobraz lotniska z minionego stulecia.

Wnioski

W Polsce funkcjonują obecnie trzy forteczne parki kulturowe: Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze, Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka oraz Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”. Zostały one utworzone do ochrony ich krajobrazu, określanego mianem krajobrazu warownego. Działalność wszystkich trzech parków opiera się na ochronie i kon-

serwacji wartości zabytkowych oraz poszanowaniu praw przyrody, jednocześnie umożliwiając racjonalne zagospodarowanie tych wartości na potrzeby turystyki i rekreacji.

Twierdza Kraków nie doczekała się zakończenia ani jednego planu ochrony obszarowej, choć takie istniały w latach 60. i 70. XX wieku. Wartość historyczna i architektoniczna fortów, a także wartości przyrodnicze i krajobrazowe terenów, na których są położone, powodują, że Twierdzę Kraków zaliczyć można do jednych z większych walorów dziedzictwa kulturowego miasta. Ciągłe trwa proces degradacji wielu jej zabytków, ale nawet te najbardziej zniszczone mogą zostać odrestaurowane i zaadaptowane do współczesnych celów.

W ostatnim czasie tereny poforteczne Twierdzy i jej otoczenie, z uwagi na wysokie walory krajobrazowe, cieszą się dużym zainteresowaniem wśród deweloperów, którzy w terenach tych upatrują źródeł potencjalnych zysków. Zniszczenia oraz postępująca degradacja, a także niewłaściwa i niekonsekwentna polityka planistyczna miasta powinny stać się podstawową przesłanką do objęcia ich ochroną, a w przypadku samej Twierdzy do jak najszybszego powołania planowanych od wielu lat parków kulturowych.

W kontekście szans jakie daje Twierdza można mówić o potrzebie wykorzystania jej potencjału jako atrakcji turystycznej. Utworzenie parku kulturowego powinno sprzyjać

Ryc. 6. Fort Bronowice – jeden z najlepiej zachowanych fortów Twierdzy Kraków, położony na terenie planowanym pod zabudowę mieszkaniową

Fig. 6. Fort Bronowice – one of the best preserved forts of the Krakow Fortress, located on an area intended for estate development

next tender for the sale of the land from the Bronowice Fort for a residential development. The Fort itself is one of the best preserved in Krakow (Fig. 6). Without immediate decisions and actions by city authorities and without legal protection, the site may share the fate of Łysa Góra, becoming part of an enclosed housing estate.

Archived plans for the preservation of the Fortress Krakow

The first person to suggest the use the former fortress was Kracovian architect Zygmunt Novak. In 1954, an initiative was begun to adapt some of these areas, envisioned as perfect recreational places for city

residents [Bogdanowski 1983]. Next, the first project was designed to create a green belt around the city with avenues connecting the parks and the forts. This plan, developed under the direction of Anna Ptaszycka, was also placed in the general plan for the city, however, it was put on hold to make way for higher priorities such as the development of industry and transport [Bogdanowski 1979, Środulska-Wielgus, Wielgus 2004].

The next attempt to save the historic fortification sites was a project prepared by Janusz Bogdanowski. After an inventory and assessment of the fortress resources were carried out by his research team, a plan was developed for a radial-concentric arrangement of greenery in the city and on the outskirts of the city. The

project would have created four natural parks, called: the Kleparski Landscape Park, the Vistula Landscape Park, the Podgórski Landscape Park and the Wolski Landscape Park [Bogdanowski 1979]. The former military roads were to provide access to these parks from different districts of Krakow. Each of them would have presented different types of greenery, from the greenery in the central city parks to the vegetation on the open landscape on the outskirts of the city. Unfortunately, these plans were also not implemented, and the lack of any effort at conservation led to intense civilization pressure on the precious scenic areas of the fortresses.

Fortress Cultural Parks – plans for the preservation of the Krakow Fortress

There is hope that the Fortress will receive protected legal status from the Resolution of the City of Krakow adopted in 2003 relative to the *Study of Conditions and Directions of Spatial Development*. The document envisions the creation of nine cultural parks, including eight connected with the fortress landscape: Holy Bronislava Hill, the Airfields, and the forts in Krzemionki Podgórskie, Rajsko-Kosocice, Skotniki-Bodzów, Skała, Mydlniki-Tonie, and Dłubnia.

Currently, in Rakowice Park, where the Austro-Hungarian Empire

temu procesowi, czego dowodem są funkcjonujące z powodzeniem w Polsce trzy forteczne parki kulturowe. Planów tych nie powinno się odkładać, gdyż istnieje obawa, że nigdy nie zostaną zrealizowane. Dlatego też w kontekście zagrożeń można wskazać, że brak prawnego zabezpieczenia terenów pofortecznych stanowi istotne niebezpieczeństwo dla krajobrazu warownego i uniemożliwi zachowanie go następnym pokoleniom.

Ryciny opracowała autorka.

Elżbieta Stach

Zakład Gospodarki Turystycznej
i Uzdrawiskowej
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński

Literatura – Literature

1. Bogdanowski J., 1979. Warownie i zieleń Twierdzy Kraków. Wydawnictwo Literackie Kraków.
2. Bogdanowski J., 1983. Od miasta-twierdzy do miasta-ogrodu. Przemiany Śródmieścia Krakowa [w:] J. Małecki (red.), Kraków na przełomie XIX i XX wieku (89–112). Towarzystwo Miłośników Historii Zabytków Krakowa.
3. Bogdanowski J., 1996. Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte. Wydawnictwo Naukowe PWN.
4. Brzoskwinia W., Wielgus K., 1991. Spojrzenie na Twierdzę Kraków. Ostoja Kraków.
5. Chylińska D., 2006. Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny: aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju. *Turyzm*, 1, 5–19.
6. Gołębski G., 2006. Turystyka militarna – nowe perspektywy. *Aktualności turystyczne*, 2, 16–17.
7. Gruszecki A., 1995. Program objęcia skuteczną ochroną związanych z Polską fortyfikacji historycznych [w:] M. Lewicka-Cempa, W. Brzoskwinia (red.), *Fortyfikacja. O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych*, 1, (7–14). Zebra. Warszawa-Kraków.
8. http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Parki_kulturowe/Zestawienie_parkow/
9. Janczykowski J., 2002. Z problematyki adaptacji krakowskich fortów. *Atlas Twierdzy Kraków. Prace Studialne*, 2(2), 3–55.
10. Klupsz L., 2004. Rozwój idei ochrony obszarowej zabytków. *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury*, 16, 127–138.
11. Łukasik H., Turowicz A., 2001. Twierdza Kraków – znana i nieznaną. Odcinek północno-wschodni. Od Wisły do Traktu Olkuskiego. Część 1. *Wingert Kraków*.
12. Molski P., 2008. Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka [w:] M.K. Leniartek (red.), *Eksploatacja przestrzeni historycznej* (101–113). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Wrocław.
13. Myczkowski Z., (red.), 2005. Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony. Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej.
14. Poczta J., 2008. Turystyka militarna jako przejaw nowej formy aktywności turystycznej w Polsce [w:] W. Staniewska-Zątek (red.), *Turystyka i rekreacja jako formy aktywności społecznej* (139–145). Wielkopolska Wyższa Szkoła Turystyki i Zarządzania.
15. Potyrała J., 2008. Śląskie forty kleszczowe z XVIII wieku – ich podobieństwa i stan zachowania oraz możliwości adaptacji na potrzeby turystyki [w:] M.K. Leniartek (red.), *Komercjalizm turystyki kulturowej* (71–82). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Wrocław.
16. Potyrała J., 2011. Poprawa jakości krajobrazu poprzez ekspozycje zespołów historycznych fortyfikacji na przykładzie Nysy. *Architektura Krajobrazu*, 3, 12–22.
17. Różańska A., Kaczyńska M., 2011. Fort Bema w Warszawie – jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego. *Architektura krajobrazu*, 3, 31–37.
18. Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa. <http://www.skozok.pl/prasa/fort-lapianka-989.html>
19. Śródulska-Wielgus J., Wielgus K., 2004. Parki kulturowe Twierdzy Kraków. *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury*, 16, 185–203.
20. Śródulska-Wielgus J., Wielgus K., 2008a. Lotniczy Park Kulturowy. Krok po kroku. *Zieleń Miejska*, 7/8(16/17), 44–46.
21. Śródulska-Wielgus J., Wielgus K., 2008b. Lotniczy Park Kulturowy. Park z polotem. *Zieleń Miejska*. 9(18), 34–37.
22. Uchwała Nr XII/87/03 Rady Miasta Krakowa z 16 kwietnia 2003 r. w sprawie Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa.
23. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568).
24. Wojtycza K., 2012. Szlak Twierdzy Kraków: kieszonkowy przewodnik dla turystów pieszych i rowerowych po szlaku łączącym forty dawnej Twierdzy Kraków. Barbara HUP Gąsiorowska Kraków.
25. Zespoły i obiekty z terenu miasta Krakowa wpisane do rejestru zabytków. http://www.wuoz.h2.pl/site/images/2013_rejestr/rejestr%20krakowski_aktualne.pdf

formerly staged observation balloons, a project is being executed to create a cultural park at the former airfields. This area, called the Rakowice take-off field, was the first airport of the independent Poland nation [Środulska-Wielgus, Wielgus 2008a]. In the 1960's, an aviation museum was opened here which is still operating today. The Aviation Cultural Park also plans to create six thematic gardens called: Four Winds Mountain, Fortress Airport 1914, Aces of the 1917 Airbase, the 1936 Airport of the Second Republic of Poland, the 1939 Polish maneuver Airport and the 1944 Airport [Środulska-Wielgus, Wielgus 2008b]. When completed the Aviation Cultural Park will be an example of a cultural attraction from an authentic landscape of the past century.

Conclusions

At present, there are 3 fortress cultural parks in Poland: the Fortress Cultural Park in Srebrna Góra, the "Kłodzko Fort" Fortress Cultural Park and the "Fortress Gdańsk" Cultural Park of City Fortifications. They were all created to preserve cultural landscapes or what is referred to as historic fortification landscapes. All three parks operate for the preservation and conservation of historical monuments with respect for the natural world and with rationally planned access for tourism and recreation.

The Krakow Fortress has not been successfully included into a comprehensive preservation plan, although such plans existed in the 1960's and 1970's. The historical and architectural value of the forts, as well as the natural and landscape value of the land on which they are located, make the Krakow Fortress one of the major attractions of the cultural heritage of the city. The process of degradation is still affecting many of its sites, although even those in the worst condition could still be restored and adapted for contemporary use.

Recently, due to their high landscape value, the former fortress locations and surrounding areas have attracted a lot of interest from developers, who see them as a commercial opportunity. The destruction and progressive degradation of historic landscapes, as well as inappropriate and inconsistent city planning policies, should be reversed to take these landscape resources under legal protection – and in the case of the Krakow Fortress, to promptly establish the cultural parks which have been planned for many years.

The opportunities offered by the Krakow Fortress should be directed towards its potential as a tourist attraction. The creation of a cultural park would contribute to this process, as can be seen by the three fortress cultural parks already operating successfully in Poland. Plans to develop the next cultural parks should be undertaken because of the fear that they will never be realized. Therefore, the

identified risks indicate that the lack of protected legal status for former fortress sites poses a serious threat to historic fortification landscapes and fails to ensure their preservation for future generations.

Figures by author.

Elżbieta Stach

Department of Tourism and Health Resort
Management
Institute of Geography and Spatial Management
Jagiellonian University